

سیر تطوّر فکری محمد مجتهد شبستری

۱. فاطمه زهرا دریکوند*: دانشجوی دکتری مذاهب کلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران

۲. ابراهیم قاسمی: استادیار گروه مذاهب اسلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: fa.za.drik4775@gmail.com

چکیده

محمد مجتهد شبستری، از برجسته‌ترین متفکران نواندیش دینی در ایران معاصر است که با گذار از فقه سنتی و ورود به عرصه الهیات مدرن، در تکوین نوعی قرائت هرمنوتیکی از دین، نقش محوری ایفا کرده است. پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی-فلسفی و کلامی، به واکاوی روند تطوّر فکری شبستری از دوران حوزوی تا دوره نظریه‌پردازی درباره «ایمان، آزادی و قرائت انسانی از وحی» می‌پردازد. تمرکز مقاله بر دو ساحت بنیادین است: نخست تحول معرفت‌شناختی او از منطق فقهی به هرمنوتیک فلسفی و دوم تبیین دیدگاهش درباره وحی، ایمان و تفسیر دینی در نسبت با عقل و آزادی. با استفاده از آثار اصلی شبستری از جمله هرمنوتیک، کتاب و سنت، ایمان و آزادی و نقد قرائت رسمی از دین، و نیز با ارجاع به متون نقادانه از سروش، دباغ، و ملکیان، نشان داده می‌شود که اندیشه شبستری در مرز میان ایمان‌گرایی اگزیستانسیالیستی و هرمنوتیک فلسفی قرار دارد. او با الهام از گادامر، ریکور و شلایرماخر، به این نتیجه می‌رسد که فهم دینی تنها در ساحت تاریخی و انسانی ممکن است و وحی را باید به مثابه «گفت‌وگویی در تجربه انسانی پیامبر» بازفهم کرد. در نتیجه، «قرائت رسمی از دین» که مدعی دسترسی مستقیم به حقیقت الهی است، جای خود را به «فهم تاریخی و انسانی از پیام الهی» می‌دهد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تطوّر فکری شبستری نه صرفاً تحولی شخصی بلکه تا حدودی نیز نشانه دگرگونی معرفت دینی در ایران معاصر است؛ تحولی که مبانی الهیات سنتی را در پرتو عقلانیت مدرن بازخوانی می‌کند و از ایمان، آزادی و نقد قدرت دینی، دفاعی نظری فراهم می‌آورد.

کلیدواژه‌گان: محمد مجتهد شبستری، نواندیشی دینی، هرمنوتیک، ایمان و آزادی، وحی، قرائت انسانی دین

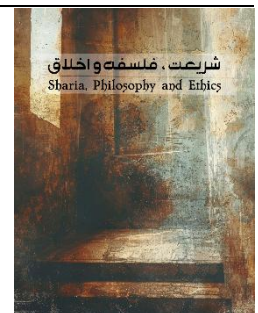
شیوه استناددهی: دریکوند، فاطمه زهرا، و قاسمی، ابراهیم. (۱۴۰۴). سیر تطوّر فکری محمد مجتهد شبستری. شریعت، فلسفه و اخلاق، ۳(۶)، ۱-۱۳.

تاریخ ارسال: ۱۳ دی ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۷ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۶ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ اسفند ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Intellectual Evolution of Mohammad Mojtahed Shabestari

1. Fatemeh Zahra Drikvand*: PhD Student in Theological Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran
2. Ebrahim Ghasemi: Assistant Professor, Department of Islamic Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran

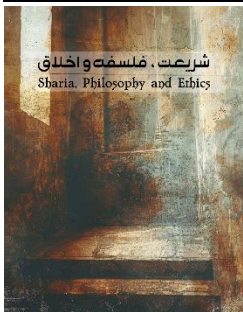
*Corresponding Author's Email: fa.za.drik4775@gmail.com

Abstract

Mohammad Mojtahed Shabestari is one of the most prominent religious reformist thinkers in contemporary Iran who, through his transition from traditional jurisprudence to the realm of modern theology, has played a pivotal role in the development of a hermeneutical interpretation of religion. The present study, adopting an analytical–philosophical and theological approach, examines the trajectory of Shabestari’s intellectual evolution from his seminary education to his period of theorizing on “faith, freedom, and the human interpretation of revelation.” The article focuses on two fundamental dimensions: first, his epistemological transformation from juridical reasoning to philosophical hermeneutics, and second, his explanation of revelation, faith, and religious interpretation in relation to reason and freedom. Drawing upon Shabestari’s major works, including *Hermeneutics, the Book, and the Tradition*; *Faith and Freedom*; and *A Critique of the Official Reading of Religion*, as well as critical discussions by Abdolkarim Soroush, Arash Naraghi Dabbagh, and Mostafa Malekian, it is demonstrated that Shabestari’s thought occupies a position at the intersection of existentialist faith-oriented theology and philosophical hermeneutics. Inspired by the works of Hans-Georg Gadamer, Paul Ricoeur, and Friedrich Schleiermacher, he concludes that religious understanding is possible only within a historical and human horizon and that revelation should be reinterpreted as a “dialogue within the Prophet’s human experience.” Consequently, the “official reading of religion,” which claims direct access to divine truth, gives way to a “historical and human understanding of the divine message.” The findings of this study indicate that Shabestari’s intellectual evolution represents not merely a personal transformation but also, to a significant extent, a manifestation of the broader transformation of religious knowledge in contemporary Iran. This transformation reexamines the foundations of traditional theology in light of modern rationality and provides a theoretical defense of faith, freedom, and the critique of religious authority.

Keywords: *Mohammad Mojtahed Shabestari, religious reformism, hermeneutics, faith and freedom, revelation, human interpretation of religion.*

How to cite: Drikvand, F. Z. & Ghasemi, E. (2025). The Intellectual Evolution of Mohammad Mojtahed Shabestari, *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(6), 1-13.

Submit Date: 03 January 2026

Revise Date: 06 February 2026

Accept Date: 15 February 2026

Publish Date: 20 February 2026

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Mohammad Mojtahed Shabestari is recognized as one of the foremost religious reformist thinkers in contemporary Iran, whose intellectual trajectory illustrates a profound shift from traditional Shiite jurisprudence to modern philosophical theology. His thought emerged in the late twentieth century amidst the social, political, and intellectual transformations that accompanied the modernization of Iranian society. Shabestari's early formation in the seminaries of Tabriz and Qom provided him with a rigorous grounding in classical jurisprudential methods, yet even during his seminary studies, he exhibited a preoccupation with the relationship between religious faith and historical context, anticipating the central concerns of his later work (1). This period laid the epistemological foundation for his later inquiries into the interplay between reason, revelation, and human interpretation, highlighting the intrinsic connection between faith and freedom that would become the hallmark of his philosophical project. His initial engagement with classical fiqh instilled a methodological precision in interpreting religious texts, but the exposure to Western philosophical traditions, particularly during his studies in Germany, catalyzed a transformation in his understanding of religion, suggesting that the comprehension of divine revelation could not be separated from historical and linguistic contexts (2).

During the 1970s, Shabestari's sojourn in Germany proved pivotal in shaping his intellectual orientation toward hermeneutics and modern theology. Immersed in the study of Christian theology and Western philosophy, he engaged deeply with the works of Karl Barth, Rudolf Bultmann, Paul Tillich, Hans-Georg Gadamer, and Paul Ricoeur, integrating insights from existential philosophy and phenomenology into his own epistemological framework (4, 9). This engagement allowed him to reconceptualize revelation not as a static set of divine propositions but as a dynamic, dialogical process occurring within the lived experience of the prophet and interpreted historically by the faithful. Drawing upon Gadamer's notion of understanding in a historical horizon and Ricoeur's hermeneutical phenomenology, Shabestari emphasized that religious comprehension is inherently temporal and contingent, situated within both human language and cultural context (3). This epistemological pivot challenged the traditional fiqh-centered paradigm, in which divine law was approached as an objective and timeless repository of norms, and instead positioned interpretation as a historically situated and dialogical activity that engages both reason and faith (1).

Shabestari's principal contributions can be traced through three seminal works: *A Critique of the Official Reading of Religion, Faith and Freedom*, and *Sharia and Modern Human Thought* (1, 6, 8). These texts collectively explore the epistemological, ethical, and theological implications of a hermeneutical approach to religion. Central to his argument is the notion that the interpretation of sacred texts must account for historical and linguistic conditions, challenging any claim of a monolithic or absolute religious reading. Shabestari contends that faith is meaningful only when it is freely embraced, emphasizing that coercion or imposition undermines the authenticity of religious experience. The interrelation of faith and freedom constitutes the ethical backbone of his hermeneutical theology, which seeks to reconcile existential responsibility with rational inquiry (7). Moreover, he critiques conventional interpretations that claim direct and unmediated access to divine truth, arguing instead for an understanding that situates revelation within the human and historical domain, thereby bridging traditional Islamic theology and modern hermeneutical approaches (3).

A key aspect of Shabestari's methodology is the reconstruction of the concept of revelation itself. He proposes a model in which revelation is experienced as a human-linguistic event rather than a purely metaphysical transmission. This conception allows for a dialogical understanding of divine communication, where the meaning of revelation emerges through interpretive engagement with the text and historical circumstances of both the prophet and the believer (11). Such a framework challenges the conventional theological dichotomy between authority and interpretation by establishing a horizontal structure in which the faithful actively

participate in meaning-making. Through this approach, Shabestari situates Islamic theology within a broader philosophical discourse, integrating concepts from existentialism and phenomenology while remaining rooted in Shiite intellectual traditions (12, 13). His emphasis on interpretation as a dialogical, human-centered process positions him as a pioneering figure in the development of a modern, non-authoritarian theology in Iran.

The epistemological underpinnings of Shabestari's hermeneutical theology are further clarified through three interrelated principles: first, the transition from juridical objectivity to interpretive understanding, in which religious knowledge is acknowledged as always mediated by historical and cultural context; second, the conceptualization of religious knowledge as dialogical, wherein comprehension arises from the interaction between interpreter and text rather than from unilateral revelation; and third, the replacement of certainty-based religious knowledge with faith-oriented trust and existential engagement, which frames belief as an active, interpretive, and historically situated stance (1, 3). Collectively, these principles illustrate how Shabestari bridges classical jurisprudence and modern hermeneutics, providing a framework in which religious understanding is both critically reflective and experientially grounded (2, 4).

Shabestari's contributions are also significant in their practical implications for contemporary Islamic thought. By reconceiving revelation as dialogical and historical, he simultaneously critiques institutionalized interpretations of Islam and promotes a vision of religious practice that is both participatory and morally responsible. This approach redefines the relation between faith and reason, asserting that religious knowledge is not a static inheritance but a dynamic process in which individual believers engage with the divine message through ethical reflection and historical awareness (6). Moreover, his integration of Western hermeneutical theory with Islamic theological principles exemplifies a method of intellectual cross-fertilization that maintains fidelity to Shiite tradition while embracing the analytical and interpretive tools of modern philosophy (5, 8).

In conclusion, the intellectual evolution of Mohammad Mojtahed Shabestari represents a systematic and innovative effort to reconcile traditional Islamic jurisprudence with the epistemological demands of modern hermeneutics and philosophical theology. His work establishes a framework in which faith, reason, and freedom are mutually constitutive, and in which the interpretation of revelation is inherently historical, linguistic, and dialogical. By positioning religious knowledge as a participatory and interpretive endeavor, Shabestari provides a model for contemporary Islamic thought that is simultaneously faithful to tradition and responsive to the ethical and cognitive challenges of the modern world. His intellectual project exemplifies how classical theological training can be transformed through engagement with modern philosophical discourse, producing a theology that is critical, reflective, and experientially grounded while remaining deeply rooted in the Shiite intellectual heritage.

در دهه‌های پایانی قرن چهاردهم هجری شمسی، مباحث مربوط به قرائت دینی از جهان مدرن، در فضای فکری ایران جایگاهی محوری یافت. اندیشمندان متعددی در این عرصه ظهور کردند که از جمله برجسته‌ترین آنان محمد مجتهد شبستری است؛ فقهی که مسیر تحول فکری‌اش از حوزه علمیه قم تا عرصه فلسفه دین و هرمنوتیک، نمایانگر یک گذار معرفتی از درون سنت به درون مدرنیته است (1).

مسئله اصلی این مقاله آن است که چه عناصر معرفتی و فلسفی در تطور فکری شبستری سبب شد تا وی از الهیات فقهی سنتی به الهیات هرمنوتیکی و قرائت انسانی از دین برسد. این پرسش، در ادامه دغدغه کلان‌تری قرار دارد که نواندیشی دینی پس از انقلاب ایران با آن روبه‌رو بوده است: چگونگی بازاندیشی در منابع دینی به صورت سازگار با عقلانیت مدرن.

پیش فرض پژوهش این است که رویکرد شبستری به دین را نمی‌توان صرفاً واکنشی سیاسی یا اجتماعی دانست، بلکه باید آن را نتیجه تأملی فلسفی دانست که از درون تجربه ایمانی و زبانی او برآمده است. وی با تکیه بر آموزه‌های هرمنوتیک فلسفی، به‌ویژه اندیشه «فهم در افق تاریخی» گادامر، کوشید تا امکان نوعی ایمان عقلانی را در دوران مدرن توضیح دهد (2).

مرور آثار شبستری نشان می‌دهد که او در مجموعه‌ای از سه کتاب نقد قرائت رسمی از دین، ایمان و آزادی، و شریعت و تفکر نوین انسانی، تأملی پیگیر درباره مفهوم وحی، زبان دینی و جایگاه عقل در الهیات اسلامی ارائه کرده است. وی در این آثار، از «تکامل معرفت دینی» سخن می‌گوید و هرگونه تفسیر غیرتاریخی از متون وحیانی را انکار می‌کند (3).

پیروی از این مسیر، نه تنها مسئله معرفت‌شناسی را به مرکز الهیات می‌کشاند، بلکه نسبت میان ایمان و آزادی را نیز بازتعریف می‌کند؛ زیرا از دید شبستری، ایمان اگر تحمیلی باشد، دیگر ایمان نخواهد بود. بدین ترتیب، مقاله حاضر در پی پاسخ به این پرسش‌هاست:

چگونه تجربه زیسته و زیست جهان فکری شبستری بستر تحول معرفت دینی او را فراهم کرد؟

چه نسبتی میان رویکرد هرمنوتیکی شبستری و الگوهای غربی هرمنوتیک فلسفی می‌توان بازشناخت؟

در نهایت، دیدگاه او درباره وحی و قرائت انسانی از دین چه پیامدی برای الهیات اسلامی معاصر دارد؟

اهمیت و نوآوری این پژوهش در آن است که با تکیه بر منابع دست‌اول فارسی، تطور درونی اندیشه شبستری را از منظر فلسفی-کلامی پی می‌گیرد و می‌کوشد جایگاه او را در تاریخ نواندیشی دینی ایران به‌گونه‌ای تحلیلی و روشمند، تبیین کند.

روش تحقیق، «تحلیل تطوری و مقایسه‌ای» است؛ بدین معنا که مسیر تحولات فکری شبستری در قالب سه مرحله عمده بررسی می‌شود:

۱. مرحله حوزوی و فقهی (۱۳۳۵-۱۳۵۰)،

۲. مرحله گذار معرفتی و الهیاتی (۱۳۵۰-۱۳۷۰)،

۳. مرحله تکوین الهیات هرمنوتیکی (۱۳۷۰ تا کنون).

داده‌ها بر اساس آثار چاپ‌شده مؤلف و گفت‌وگوهای مستند وی گردآوری شده و تحلیل‌ها با تکیه بر الگوی «تحول مفهومی» در فلسفه دین سامان یافته‌اند. هدف نهایی، آشکار ساختن منطق درونی تحول الهیاتی شبستری در نسبت با مباحث ایمان، عقل، آزادی و زبان دین است.

زمینه‌های زیست و شکل‌گیری فکری محمد مجتهد شبستری:

از دوران طلبگی تا تجربه مواجهه با مدرنیته و تغییرات بنیادین معرفت‌شناختی

محمد مجتهد شبستری در سال ۱۳۱۵ هجری شمسی در تبریز متولد شد. فضای فرهنگی تبریز در آن دوران، همچنان متأثر از سنت علمای آذربایجان و مکتب تفکیکی و نقلی حوزه فقهی ایران بود. شبستری در نوجوانی وارد حوزه علمیه تبریز و سپس قم شد و دروس سطح و خارج را نزد استادانی چون آیت‌الله‌العظمی خمینی، علامه طباطبایی و آیت‌الله بروجردی گذراند. آموزش در قم به او بنیانی فقهی و اصولی بخشید، اما او از همان آغاز دغدغه درک نسبت میان ایمان دینی و شرایط زمانه را داشت (1).

فضای فکری دهه ۱۳۴۰، که همراه با ظهور جریان‌های ملی-مذهبی و آغاز ترجمه گسترده آثار فلسفی غرب بود، شبستری را بیش از گذشته به تأمل درباره مبانی معرفت دینی کشاند. او پس از پایان تحصیلات حوزوی، در دهه ۱۳۵۰ به آلمان رفت و به تحصیل در الهیات مسیحی و فلسفه دین پرداخت. آشنایی با آثار کارل بارت، بولتمان، پل تیلیش، گادامر و ریکور نقطه عطفی در تحول فکری او بود. در همان دوران است که نخستین بار با هرمنوتیک فلسفی آشنا می‌شود و درمی‌یابد که فهم دینی را نمی‌توان خارج از افق تاریخی و زبانی انسان بررسی کرد (4).

در بازگشت به ایران (۱۳۵۷) و پس از انقلاب اسلامی، شبستری با سابقه حوزوی و مطالعات فلسفی‌اش، در منصب‌های رسمی، از جمله نمایندگی مجلس خبرگان و تدریس در دانشکده الهیات، مشغول شد. اما از دهه ۱۳۷۰ به بعد، جهت فکری او به‌طور کامل به سمت الهیات انتقادی معطوف شد و به تدریج از فضای رسمی روحانیت فاصله گرفت. این دوره، آغاز طرح مباحثی چون «قرائت انسانی از دین»، «وحی به‌مثابه گفت‌وگو» و «هرمنوتیک ایمان» بود که مهم‌ترین شاخص اندیشه وی تا امروز محسوب می‌شود (3).

در تحلیل زیست‌جهان شبستری می‌توان سه عامل را در شکل‌گیری دستگاه فکری او مؤثر دانست:

۱. تجربه حوزوی: که ابزار فهم متون دینی و زبان فقه را در اختیارش گذاشت.
 ۲. آشنایی با فلسفه اروپایی: که امکان نقد عقل دینی سنتی را برایش فراهم ساخت.
 ۳. زیست در جامعه پساانقلابی ایران: که ضرورت بازاندیشی در مناسبات ایمان، سیاست و آزادی را به دغدغه اصلی او بدل کرد (5).
- در نتیجه، بستر شکل‌گیری تفکر شبستری در حد فاصل دو جهان قرار دارد: از سویی سنت تفسیری، اصولی و روایی، و از سوی دیگر هرمنوتیک فلسفی و تأملات مدرن در باب زبان و حقیقت. این تلاقی سنت و مدرنیته، به‌گونه‌ای درونی در تمام آثار او حضور دارد و سبب می‌شود که خوانش او از دین، نه صرفاً فلسفی، بلکه ایمانی و تفسیری باشد.

مبانی معرفت‌شناختی تحول فکری شبستری

تحول فکری شبستری را می‌توان بر پایه سه مؤلفه معرفتی توضیح داد که از دل آثار او، به‌ویژه ایمان و آزادی و هرمنوتیک، کتاب و سنت، استخراج می‌شوند:

۱. گذار از عینیت‌گرایی فقهی به فهم تفسیری

در اندیشه فقهی سنتی، معرفت دینی تابع قاعده «واقع‌نمایی و کشف حکم الهی» است؛ یعنی مفسر می‌کوشد معنای نهایی متن را به دست آورد. در مقابل، شبستری با الهام از هرمنوتیک فلسفی معتقد است که فهم هیچ‌گاه از افق سوژه تاریخی جدا نیست؛ لذا تفسیر دینی همیشه انسانی و موقتی

است (3). از دید او، «قرائت رسمی» از دین ادعای مطلقیت دارد و خود را معیار ایمان می‌پندارد، در حالی که هر فهم دینی در حقیقت، تلاشی بشری برای درک پیام الهی است.

۲. معرفت دینی به مثابه گفت‌وگو

شبستری با اقتباس از مفهوم «گفت‌وگو» در فلسفه زبان و هرمنوتیک گادامر، معتقد است که هرگونه فهم دینی در بستر گفت‌وگوی میان متن و مفسر شکل می‌گیرد، نه در انزوای تأویل‌گر. او از تعبیر «وحی به مثابه گفت‌وگو» بهره می‌گیرد تا نشان دهد که تجربه پیامبر، تجربه‌ای تفسیری است، نه دریافت مستقیم گزاره‌های ماورایی (6). در این معنا، قرآن مجموعه‌ای از پاسخ‌های الهی به پرسش‌های انسانی پیامبر است.

۳. ایمان به جای معرفت یقینی

در محور معرفت‌شناختی، شبستری ایمان را جایگزین «علم یقینی دینی» می‌کند. ایمان برای او نه پذیرش مجموعه‌ای از گزاره‌ها، بلکه نوعی اعتماد و تکیه اگزیستانسیالیستی به حقیقت الهی است (7). وی بر آن است که دوران مدرن، ایمان را از قالب ایدئولوژی و نظام معرفتی بیرون آورده و به تجربه‌ای درونی و شخصی بدل کرده است. در نتیجه، دین باید خود را با منطق ایمان‌ورزی آزادانه بازتعریف کند، نه با منطق سلطه و فتوا (8). بر اساس این سه مؤلفه، می‌توان گفت شبستری همچون دیگر متفکران نواندیش دینی، معرفت دینی را پدیده‌ای انسانی، زبانی و تاریخی می‌داند و از هرگونه دعوی مطلقیت در فهم دین پرهیز دارد. تحلیل او از معرفت دینی، نقطه اتصال میان هرمنوتیک فلسفی و الهیات اسلامی معاصر در ایران به شمار می‌آید.

هرمنوتیک وحی و تفسیر دینی در اندیشه شبستری

یکی از بنیادی‌ترین مسائل در پروژه فکری شبستری، بازخوانی مفهوم وحی در پرتو هرمنوتیک است. او در آثار خود از وحی تفسیری سخن می‌گوید و می‌کوشد بر پایه آن، نسبت خدا و انسان را در تجربه دینی بازتعریف کند.

۱. وحی به مثابه تجربه زبانی

شبستری تأکید می‌کند که وحی، تجربه‌ای زبانی و انسانی است؛ یعنی در قالب زبان بشری و در افق فرهنگی خاص پیامبر به ظهور رسیده است. از نظر او، زبان وحی نه رمزگشایی مستقیم از حقیقت مطلق، بلکه تفسیری الهی در بستر تاریخ است (1). این تلقی، وحی را از سطح گزاره به سطح تجربه ارتقا می‌دهد و بدین سان الهیات را با نوعی اگزیستانسیالیسم دینی پیوند می‌زند.

۲. نقد فهم سنتی از وحی

در الهیات سنتی، وحی را انتقال گزاره‌ای میان خدا و پیامبر می‌دانند؛ پیامبر گیرنده پیام و امت، حامل پیام تلقی می‌شود. اما شبستری معتقد است که این تصور با منطق زبان و تجربه انسانی سازگار نیست؛ زیرا هر پیام در قالب زبان انسانی فهم می‌شود و معنا بدون فهم تاریخی وجود ندارد (4). بنابراین، وحی باید به مثابه «رویداد فهم الهی در ذهن و زبان پیامبر» درک شود.

۳. پیامدهای نظری: از وحی به قرائت انسانی از دین

اگر وحی را تجربه‌ای انسانی بدانیم، در نتیجه هیچ‌کس حق ندارد قرائت خاصی از دین را «تنها قرائت صحیح» بشمارد. شبستری بر این اساس مفهوم قرائت انسانی از دین را طرح می‌کند که حاصل گفت‌وگوی مستمر انسان با متن وحیانی است. او می‌گوید: «هیچ گزاره دینی بدون پرسش انسان معنا ندارد، و هیچ فهمی از دین بدون افق تاریخی مخاطب شکل نمی‌گیرد» (3).

پیامد فلسفی این دیدگاه، گسست از الهیات اقتدارگرا و گذار به الهیات نقدگرایی آزاد است؛ الهیاتی که بر آزادی، گفت‌وگو و مسئولیت فردی متکی است، نه بر تقلید و اطاعت.

نسبت ایمان، آزادی و عقل در اندیشه شبستری

در آثار متأخر شبستری، به‌ویژه در کتاب ایمان و آزادی، نسبت ایمان و آزادی به مسئله‌ای محوری بدل شده است. وی در برابر سنت فقهی که دین را با التزام ظاهری می‌سنجد، ایمان را نوعی گرایش آزادانه وجودی می‌داند. از دید او، آزادی شرط تحقق ایمان است، زیرا ایمان بدون اختیار، امری صوری است (1).

از نظر شبستری، عقل در این میان نه در تقابل با ایمان، بلکه وسیله فهم آن است. او با نقد عقل ابزاری و استدلال‌گرایی مدرن، به عقل ارتباطی و تفسیری باور دارد؛ عقلی که قادر است با متون وحیانی وارد گفت‌وگو شود. این الگوی عقلانیت، متأثر از «فلسفه تفاهم» گادامر است و به‌جای سلطه بر متن، در تعامل با آن معنا می‌سازد (2).

بنابراین، الهیات شبستری الهیاتی است که ایمان را در پرتو آزادی و عقل می‌فهمد. ایمان بی‌آزادی به استبداد دینی می‌انجامد و آزادی بدون ایمان، به نیهیلیسم معنوی (مکتبی فلسفی است که منکر هر نوع ارزش اخلاقی و مبلّغ شکاکیت مطلق و نفی وجود است). او می‌کوشد میان این دو قطب، نوعی تعادل تفسیری برقرار سازد: آزادی در ایمان و ایمان در آزادی.

جایگاه شبستری در نواندیشی دینی ایران

شبستری از دهه ۱۳۷۰ تا امروز، یکی از کلیدی‌ترین چهره‌های نواندیشی دینی در ایران بوده است. او در کنار عبدالکریم سروش، مصطفی ملکیان و محسن کدیور، جریان نواندیشی فلسفی-کلامی را شکل داده که دربردارنده بازخوانی انتقادی از سنت دینی است. تمایز نظری او با دیگران در سه نکته خلاصه می‌شود:

۱. تأکید بر هرمنوتیک دینی به‌جای قبض و بسط نظری.

۲. تمرکز بر زبان دین و تجربه پیامبر به‌جای نظریه‌تطور شریعت.

۳. دفاع از الهیات ایمان‌محور به‌جای فلسفه اخلاق یا جامعه‌شناسی دین.

از این رو می‌توان گفت شبستری بنیان‌گذار نوعی الهیات تفسیرمحور در ایران معاصر است؛ الهیاتی که از سنت اسلامی الهام می‌گیرد، اما در افق مدرن می‌اندیشد. ارجاع‌های پیاپی او به گادامر، بارت و ریکور نشان می‌دهد که پروژه فکری‌اش تلاشی برای سازگار کردن ایمان اسلامی با منطق بین‌الذہانی و تفسیر تاریخی است (6).

اقامت در آلمان و چرخش فکری

اقامت محمد مجتهد شبستری در آلمان از جمله مهم‌ترین مقاطع شکل‌گیری اندیشه نواندیشانه دینی او به شمار می‌آید. او در نیمه نخست دهه ۱۳۵۰ شمسی (۱۹۷۰ میلادی) به آلمان سفر کرد و چند سالی در بن و هامبورگ اقامت داشت. در این دوران، در دانشگاه‌های الهیات و فلسفه به مطالعه منظم آثار متفکران برجسته مسیحی قرن بیستم پرداخت (9). سفر به آلمان و آشنایی عمیق با الهیات مسیحی مدرن و فلسفه غرب (کارل بارت، ریکور، گادامر، بولتمان، تیلیش)، نقطه چرخش فکری او از فقه سنتی به فلسفه دین و هرمنوتیک است. در این دوران با مفاهیمی نظیر «فهم تاریخی

از متون دینی» و «وحی به مثابه تجربه تفسیری» آشنا شد. در آلمان با شخصیت‌هایی چون کارل بارت، رودلف بولتمان، پل تیلیش و هانس کونگ از راه آثارشان آشنا گردید. این متفکران، هر یک با تکیه بر فلسفه وجودی و هرمنوتیک معاصر، برداشت تازه‌ای از وحی و ایمان عرضه کرده بودند که بر شبستری اثر عمیق نهاد. بارت با تأکید بر «کلام خدا به‌عنوان گفت‌وگو» و بولتمان با تفسیر وجودی متن مقدس، او را به بازنگری در اصول معرفت دینی واداشت (1, 10).

آشنایی با هرمنوتیک فلسفی

در همین دوره، شبستری از طریق کلاس‌ها و نوشته‌های فلسفی، به‌ویژه در آثار هانس گنورگ گادامر و سپس پل ریکور، با بنیان‌های هرمنوتیک فلسفی آشنا شد. گادامر در حقیقت و روش میان فهم و تاریخ رابطه‌ای دیالکتیکی برقرار کرده و نشان می‌دهد که فهم، همواره در افق تاریخی مفسر شکل می‌گیرد. شبستری بعدها تصریح می‌کند که این مواجهه، نگاه او به تفسیر قرآن را از رویکرد سنتی به دیدگاهی گفت‌وگومحور و تاریخی دگرگون کرد (3).

وحی به مثابه تجربه تفسیری

در پرتو اندیشه ریکور و گادامر، او به این نتیجه رسید که وحی را نمی‌توان انتقال گزاره‌های ثابت از سوی خدا به انسان دانست، بلکه باید آن را تجربه‌ای زبانی و تاریخی فهم کرد؛ رخدادی که در آن، معنا در زبان انسانی شکل می‌گیرد. بدین‌سان، وحی همچون گفت‌وگویی میان خدا و انسان در بستر تاریخ تفسیر می‌شود (11). این برداشت بعدها در آثار او نظیر هرمنوتیک، کتاب و سنت و ایمان و آزادی به تفصیل پرورانده شد.

چرخش از فقه سنتی به فلسفه دین

آشنایی با الهیات وجودی و هرمنوتیک اروپایی، شبستری را به تردید در عینیت‌گرایی فقهی حوزه قم واداشت. او دریافت که در تفکر سنتی، فهم دینی به مثابه دریافت احکام قطعی و بی‌زمان تلقی می‌شد؛ حال آنکه در پرتو هرمنوتیک، فهم همواره تاریخی و انسانی است. از این مقطع به بعد، او از مطالعه احکام جزئی شرعی فاصله گرفت و پرسش از «چگونگی فهم دین» را محور پژوهش‌هایش قرار داد (1, 12). به تعبیر خودش: «در آلمان بود که فهمیدم پرسش اصلی دین نه «چه باید کرد»، بلکه «چگونه باید فهمید» است. از آن پس، فلسفه دین افق اصلی پژوهش من شد» (13).

تجربه فکری آلمان و شکل‌گیری مفاهیم کلیدی

تجربه فکری آلمان را می‌توان سرآغاز پروژه نواندیشی شبستری دانست. در آنجا مفاهیم کلیدی مانند «تاریخی بودن فهم دینی»، «زبان بشری وحی» و «وحی به مثابه گفت‌وگو» در ذهن او شکل گرفت. همین مفاهیم بعدتر شالوده آثار الهیاتی او را تشکیل دادند و منجر به ظهور نحله‌ای از تفکر شد که در فضای فکری ایران به «هرمنوتیک دینی» شهرت یافت (3, 14).

تحلیل معرفت‌شناختی تحول آلمان

اقامت شبستری در آلمان را می‌توان یک تجربه فلسفی-الهیاتی نسل‌ساز دانست، زیرا او در آن دوران از محدوده فقه استدلالی شیعه به قلمرو فلسفه دین و هرمنوتیک مدرن گام گذاشت. در حوزه قم، نگاه او بر مبنای یقین فقهی و اصولی شکل گرفته بود، اما مواجهه با فلسفه زبان، الهیات قرن

بیستم و نظریه‌های تفسیر، موجودیت این یقین را دگرگون کرد. از منظر معرفت‌شناختی، این تحول را می‌توان نوعی گذار از معرفت ابژکتیو (عینی‌انگار) به معرفت هرمنوتیکی (تاریخی-تفسیری) دانست (3، 12).

تأثیر مکاتب فلسفی اروپایی

در دوران آلمان، شبستری در پژوهش‌های خود درباره نقد عقل مدرن و جایگاه زبان در دین، پی برد که هر نوع انتقال وحی، ناگزیر در زبان انسانی رخ می‌دهد. بنابراین، وحی را نباید چونان ادراک فرابشری فهمید، بلکه باید آن را نوعی رخداد زبانی و تفسیری دانست که در متن تاریخ انسانی تحقق می‌یابد (11). این دیدگاه متأثر از دو مکتب مهم فلسفه اروپایی زمان او بود:

- هرمنوتیک فلسفی گادامر، که تفسیر را تجربه‌ای وجودی و پرکشایش در افق تاریخ می‌دانست (2).
 - پدیدارشناسی تأویلی پل ریکور، که بر پویایی معانی در زبان و فاصله معنا از گوینده تأکید می‌کرد (4).
- شبستری با ادغام الهیات الهامی کارل بارت با هرمنوتیک ریکور و گادامر، طرح «وحی گفت‌وگویی» را صورت‌بندی کرد. در این طرح، وحی دیگر گزارش مستقیم خدا از خود نیست، بلکه گفت‌وگویی در قلمرو زبان است که در آن، سوژه انسانی از طریق ایمان وارد میدان معنا می‌شود (1).

ابعاد فلسفی فهم تاریخی دین

از منظر نظری، شبستری با پذیرش نگاه گادامری به تاریخ فهم، درصدد بود که قرآن را نه «منبع گزاره‌های قطعی»، بلکه افق معنایی گشوده بر تجربه وجودی انسان تبیین کند. او معتقد بود: «قرآن کتاب تجربه نبوی است، نه مجموعه‌ای از معرفت نظری و ثابت در باب هستی» (3). او اصطلاح فهم تاریخی دین را برای تبیین این رویکرد به کار می‌برد؛ بدین معنا که هر قرائت از دین، در افق تاریخی و ذهنی خاص پدید می‌آید و هیچ فهمی نمی‌تواند ادعای مطلق بودن داشته باشد (14). از این رو، شناخت دینی، فرایندی باز و گفت‌وگومحور است، نه انباشتی از حقیقت‌های نهایی. چنین تلقی‌ای رابطه میان «وحی» و «تفسیر» را از الگوی عمودی (نزول معنا از بالا به پایین) به الگوی افقی (تعامل میان خدا و انسان در زبان) تغییر می‌دهد (13).

پیامدهای الهیاتی و وجودی تحول آلمان

ثمره این چرخش، عبور شبستری از الهیات نهادی سنتی به الهیات تفسیری و انسان‌محور بود؛ او جوهر دین را نه در احکام شرعی، که در «تجربه زنده ایمان» می‌دید. ایمان نزد او یک اعتماد وجودی در برابر جهان است که در زبان دینی بیان می‌شود (7). او اظهار می‌کند: «وحی، سخن خدا در زبان انسان است و همین زبان، دال بر انسان بودن هر فهم دینی است» (11).

بنابراین، معرفت دینی در پروژه شبستری دیگر مطلق، یقینی یا فراتاریخی نیست، بلکه بر پایه ایمان، آزادی و گفت‌وگو قرار می‌گیرد. در این چشم‌انداز، مؤمن نه مطیع امر، بلکه شریک در مکالمه الهی است (12). این دگرگونی تبیینی جایگاه دین را از «منبع شریعت» به «افق معنایی رهایی‌بخش» ارتقا می‌دهد. چنین تحولی تنها با خاستگاه معرفتی آلمان و گفت‌وگو با فلسفه غرب ممکن شد و از همین مسیر، الهیات شبستری در دهه‌های بعد چارچوب نظری نواندیشی دینی ایرانی را شکل داد (9).

بدین ترتیب، دوره آلمان را باید در حکم «تولد دوم شبستری» دانست؛ جایی که:

او از منطق اجتهاد اصولی عبور کرد و به منطق تفسیر فلسفی روی آورد؛

از مفاهیم «کشف حکم» و «بیان وظیفه» به مفاهیم «گشودگی معنا» و «تجربه ایمان» رسید؛ از تصور دینی به منزله نظام احکام به تفسیری از دین به منزله پدیدار گفت‌وگویی در زبان بشر گام نهاد. در نتیجه، اقامت آلمان نه صرفاً سفری علمی، بلکه دگردیسی آگزیستانسیال و معرفتی او بود؛ نقطه‌ای که ذهن طلبه حوزه به ذهن متکلم مدرن بدل شد؛ متکلمی که می‌کوشد عقلانیت و ایمان را در افق آزادی انسانی آشتی دهد.

گذار از فقه سنتی به الهیات مدرن و پیامدهای آن در اندیشه شبستری

تحول بنیادینی که در دهه ۱۳۵۰ خورشیدی در آلمان در ذهن محمد مجتهد شبستری آغاز شد، در بازگشت به ایران به صورت چرخش کامل از فقه سنتی به الهیات مدرن نمایان شد. او که پیش‌تر شاگرد برجسته حوزه قم و از اصحاب درس آیت‌الله‌العظمی خمینی و علامه طباطبایی بود، به تدریج دریافت که نظام فقهی رایج بر نوعی «عینیت‌گرایی معرفتی» استوار است؛ یعنی تصور می‌کند احکام شریعت، بازتاب مستقیمی از اراده و علم الهی‌اند و به صورت یقینی قابل کشف هستند (11). اما مواجهه او با فلسفه هرمنوتیکی گادامر و الهیات معاصر غربی، این بنیان معرفتی را در او دگرگون ساخت.

از منظر شبستری، فهم دینی همواره تفسیری و انسانی است؛ هر متنی، از جمله قرآن، در شبکه‌ای از تاریخ و زبان معنا می‌گیرد. از این رو، دین به معنای دسترسی مستقیم به اراده خدا نیست، بلکه تجربه انسانی ارتباط با خداست؛ تجربه‌ای که باید در قالب زبان، فرهنگ و عقل تاریخی بشر تحقق یابد (1). او این فهم را در برابر رویکرد فقاهتی می‌نشانند که دین را «نظامی از احکام ثابت» می‌انگارد و برای رساله عملیه‌محور خود ادعای قطعیت دارد (12).

در نظام فکری جدید شبستری، اساس الهیات نه بر کشف حکم، بلکه بر تجربه ایمان استوار می‌شود. ایمان در این چارچوب، به معنای یقین منطقی نیست، بلکه اعتماد وجودی به معنایی است که انسان در افق تاریخی خود می‌یابد (3, 7). از این رهگذر، مفاهیمی چون «طاعت»، «اجتهاد» و «قبض و بسط معرفت دینی» در ساختار معرفتی او معناهای تازه‌ای یافتند. اجتهاد نزد او دیگر ابزار استخراج حکم نیست، بلکه شیوه‌ای برای گفت‌وگوی زنده با متن است؛ گفت‌وگویی که در آن فهم دینی پیوسته بازتولید و بازتفسیر می‌شود (9).

شبستری در نقد مبانی فقه سنتی تصریح می‌کند که تصور «ثبات احکام» و «قابلیت استنتاج یقینی از نصوص» امری ناپذیرفتنی است، زیرا هر فهمی در بستر زمان شکل می‌گیرد و نمی‌تواند دعوی فراتاریخی داشته باشد. او می‌نویسد:

«هر فقهی، به گونه‌ای، فقه مفسر است و نه فقه شارع؛ زیرا آن که می‌فهمد، در تاریخ می‌فهمد» (3).

از این دیدگاه، رسالت دین در روزگار جدید نه تنظیم مناسک و معاملات، بلکه گشودن افق آزادی، مسئولیت و معنا در زندگی فردی و اجتماعی انسان است (11, 13). او در ایمان و آزادی تأکید می‌کند که ایمان تنها زمانی اصیل است که در کنار عقلانیت و اختیار انسانی قرار گیرد؛ ایمانی که با اجبار پیوند یابد، از درون تهی می‌شود. بر همین مبنا، آزادی شرط وجود ایمان راستین تلقی می‌شود.

پیامدهای معرفت‌شناختی و اجتماعی گذار

این دگرگونی معرفتی پیامدهای مهمی در ساحت اندیشه دینی معاصر ایران داشت. نخست آنکه شبستری با نقد اساس «فقه نهادی» و «قرائت رسمی از دین»، عملاً راه را برای شکل‌گیری الهیات انتقادی در سنت شیعه گشود؛ الهیاتی که در آن، متن قدسی به جای منبع مطلق قانون، عرصه‌ای برای

تجربه تفسیری انسان تلقی می‌شود (14). دوم آنکه با بسط مفهوم تجربه گفت‌وگویی وحی، او الهیات را از ساختار عمودی قدرت (میان خدا، پیامبر و جامعه مطیع) به ساختاری افقی و مشارکتی تبدیل کرد که در آن، معنا در گفت‌وگو زاده می‌شود، نه در فرمان (4). به تدریج، این نگرش به ظهور مفاهیم سه‌گانه‌ای انجامید که شالوده پروژه فکری شبستری را می‌سازند:

- فهم تاریخی دین: فهم دینی فرایندی پویا و وابسته به زمینه اجتماعی و زبانی است (3).
- زبان انسانی وحی: زبان دین، زبان انسانی معنا ساز است، نه رمز الهی نامفهوم برای بشر (11).
- وحی به‌مثابه گفت‌وگو: رخدادی زبانی-تاریخی که در آن خدا و انسان، از طریق کلام، وارد رابطه تفسیری می‌شوند (1).

با اتکا به این سه محور، شبستری توانست چارچوب الهیاتی‌ای را پی‌ریزی کند که در آن، معرفت دینی نه پایانی دارد و نه تنسیق نهایی؛ بلکه همانند خود زبان، گشوده و تأویلی است. بدین سان، الهیات مدرن شبستری بستر معرفتی نواندیشی دینی معاصر ایران را بنیان نهاد و بر متفکران پس از او، از مصطفی ملکیان تا آرش سروش دباغ، تأثیری مستقیم گذاشت (12, 13).

نتیجه‌گیری

تحلیل تطور فکری محمد مجتهد شبستری نشان داد که اندیشه او در بستر تاریخی خاصی شکل گرفته است؛ بستری میان سنت فقهی و فلسفه هرمنوتیکی مدرن. او با عبور از دستگاه معرفتی حوزه علمیه، ایمان را از ساحت استنباط فقهی به ساحت تجربه شخصی و تفسیری منتقل کرد. در این مسیر، از عینیت‌گرایی به فهم تاریخی و از اقتدار دینی به آزادی مؤمنانه گذر نمود.

پژوهش حاضر اثبات کرد که شبستری گرچه فهم ثابت و قرائت ثابت از دین را مورد تردید قرار داده است و این نظریه با اصول غیرقابل تغییر اسلام منافات دارد؛ زیرا قرائت‌های مختلف از دین را در همه جا نمی‌شود پذیرفت و مهم‌تر اینکه از میان قرائت‌های مختلف از دین، قرائت پیامبر و ائمه، متقن و ملاک عمل است، لکن ایشان نه دشمن سنت، بلکه مفسر مدرن آن است؛ او به‌جای نفی دین، راه نقد درون‌دینی را گشود تا ایمان بتواند در دوران جدید، معنا و عقلانیت خویش را بازیابد. الهیات تفسیر محور او راهی برای فهم ایمان به‌مثابه پدیده‌ای انسانی و تاریخی عرضه می‌کند؛ راهی که می‌تواند مبنای دیالوگ میان مؤمنان سنتی و نواندیشان مدرن قرار گیرد.

در جمع‌بندی می‌توان اظهار داشت که پروژه فکری شبستری، کوششی نظام‌مند برای بازتفسیر و بازسازی الهیات اسلامی در افق آزادی، گفت‌وگو و عقلانیت ارتباطی است؛ کوششی که هرچند از زیست‌جهان و تجربه شخصی یک متأله برمی‌خیزد، اما در سپهر الهیات تطبیقی و اندیشه دینی معاصر ایران حضوری نهادمند و اثرگذار یافته است.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Shabestari MM. Faith and Freedom. Tehran: Tarh-e No; 2000.
2. Gadamer HG. Truth and Method. Tehran: Hekmat; 2006.
3. Shabestari MM. Hermeneutics, Book, and Tradition. Tehran: Tarh-e No; 2001.
4. Ricoeur P. The Conflict of Interpretations. Tehran: Hermes; 2003.
5. Malekian M. Rationality and Spirituality. Tehran: Tarh-e No; 2013.
6. Shabestari MM. Sharia and Modern Human Thought. Tehran: Tarh-e No; 2015.
7. Tillich P. The Courage to Be. Tehran: Markaz; 2004.
8. Shabestari MM. A Critique of the Official Reading of Religion. Tehran: Tarh-e No; 2006.
9. Hosseini S. The Transformation of Religious Thought in Shabestari's Works. Nameh-ye Farhang. 2013(52).
10. Mojtabedi K. Contemporary Western Philosophy. Tehran: SAMT; 2007.
11. Shabestari MM. A Critique of the Official Reading of Religion. Tehran: Tarh-e No; 2009.
12. Malekian M. Rationality and Faith in Shabestari's Thought. Kiyan. 2011(48).
13. Dabbagh AS. Faith and Modern Thought in Contemporary Iran. Tehran: Negah-e Moaser; 2016.
14. Tabatabaei M. Religious Intellectualism in Contemporary Iran. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies; 2019.